

Людміла МАСЛОЎСКАЯ,
саіскальнік кафедры беларускага мовазнаўства
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта

ДА ПЫТАННЯ АБ ВЫЗНАЧЭННІ МЕЖАЎ І СКЛАДУ ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАЙ ГРУПЫ “НАЗВЫ ХВАРОБ”

УДК 811.161.3.

У артыкуле ажыццёўлена спроба акрэсліць межы лексіка-семантычнай групы “назвы хвароб”. З гэтай мэтай супастаўляюцца слоўніковыя дэфініцыі тэрміна *хвароба*, выяўляюцца такія адзінкі метамоў названай ЛСГ, як *парушэнне, расстройтва, адхіленне, недамаганне, немач, хворасць*. Праводзіцца агляд навуковых публікацый, дзе раскрываецца склад ЛСГ “назвы хвароб чалавека”, прапануецца ўласная класіфікацыя назваў хвароб чалавека ў беларускай мове, у аснову якой пакладзены семантычны крытэрыі.

Ключавыя словы: *назвы хвароб, лексіка-семантычная група, класіфікацыя, семантычная структура слова, семантычны маркер, сема, архісема*.

The article attempts to define the area of the lexico-semantic group of “names of diseases”. For this purpose, dictionary definitions of the term *disease* are compared, such metalanguage units called LSG are identified as *a disturbance, disorder, deviation, malaise, sickness, ailment*. A review of scientific publications is conducted, where the composition of the LSG “names of human diseases” is revealed, and a proprietary classification of names of human diseases in the Belarusian language is proposed, which is based on a semantic criterion.

Пытанне аб лексіка-семантычнай узаемасувязі слоў, іх аб’яднанні ў разнастайныя лексіка-семантычныя групы ці рады даўно ўжо ставілася ў лінгвістычнай літаратуры. Мовазнаўцы прапаноўвалі розныя погляды на прыроду лексіка-семантычных сувязей слоў, сярод якіх значнае месца займае тэорыя “семантычнага поля” Ёста Трыра. У адпаведнасці з ёй ужыванне любога слова ў свядомасці таго, хто гаворыць і слухае (або чытае), можа выклікаць адчуванне іншага слова ці слоў, якія ў семантычных адносінах з’яўляюцца “суседнімі” з пэўным словам. Такое суседства становіцца прычынай падабенства або супрацьлегласці значэнняў слоў і паняццяў, якія яны раскрываюць [3, с. 227].

Мовазнавец Ф. Філін лічыць тэорыю “семантычнага поля” спрэчнай, бо, згодна з Ё. Трырам, значэнне слова не існуе па-за межамі семантычнага поля. Ф. Філін прапаноўвае разглядаць ЛСГ як аб’яднанне двух ці больш слоў па іх лексічных значэннях, дзе раскрываецца змест слоў, суаднесенасць з аб’ектыўным светам рэчаў, працэсаў, з’яў. На яго думку, ЛСГ слоў уяўляюць сабой прадукт законаў і заканамернасцей развіцця лексічнай семантыкі мовы [3, с. 228].

Каб даследаваць ЛСГ слоў як моўную з’яву, як прадукт гістарычнага развіцця канкрэтнай мовы ці дыялекту, неабходна найперш вызначыць межы гэтай групы, якія аддзяляюць яе ад сумежных. З гэтай мэтай разгледзім некалькі класіфікацый ЛСГ “назвы хвароб”, высветлім, якія тэматычныя групы вылучаюць даследчыкі. Звернемся да азначэнняў слова *хвароба* ў сучасных даведніках.

ТСБЛМ падае: *хвароба* – “парушэнне нармальнай дзейнасці арганізма, недамаганне” (с. 720). Тое самае азначэнне прыводзіць і РБТСМТ (с. 31).

Паводле БЭ, *хвароба чалавека* – гэта “парушэнне жыццядзейнасці, выкліканае неадпаведнасцю ахоўных уласцівасцей арганізма празмернаму ўплыву фактараў навакольнага асяроддзя (механічных, фізічных, хімічных, біялагічных, псіхавых). Характарызуецца спалучэннем паталагічных і ахоўна-прыстасавальных, кампенсаторных (узнаўляльных) рэакцый арганізма, баланс якіх пры хваробе зменьваецца” (т. 16, с. 571).

У ТССРЯ чытаем: *хвароба* – “расстройтва здароўя, немач, хворасць” (с. 42). ТССРЯ тлумачыць *хваробу* як “расстройтва здароўя, парушэнне дзейнасці арганізма” (с. 155).

Супастаўленне слоўніковых дэфініцый дае магчымасць выявіць такія адзінкі метамоў назвы *хвароба*, як *парушэнне, расстройтва, адхіленне, пашкоджанне, недамаганне, немач, хворасць*. Лексема *парушэнне* сустракаецца практычна ва ўсіх дэфініцыях.

Звернемся да навуковых публікацый, дзе раскрываецца склад ЛСГ “назвы хвароб чалавека”, прапануюцца крытэрыі адбору адпаведнай лексікі.

Каб удакладніць паняццё галіну, што ахоплівае назвы хвароб, некаторыя мовазнаўцы праводзяць тэматычную класіфікацыю лексікі. Э. Ялоўская на матэрыяле старабеларускай мовы вылучае наступныя мікрагрупы: назвы псіхічных захворванняў (*кадукъ* ‘эпілепсія’); назвы інфекцыйных захворванняў (*бегунка* ‘дызентэрыя’); назвы змяненняў скуранага покрыва цела чалавека: хваробы скуры (*карвункулъ*), віды ран (*рана колотая*), праявы пэўных сімптомаў хвароб або пашкоджанняў скуры (*вродъ* / *врудъ* ‘язва’). Даследчыца адзначае, што канкрэтнай класіфікацыі хвароб у XIV–XVIII стст. не існавала. Некаторыя інфекцыйныя хваробы

з цягам часу зніклі, іх назвы перайшлі ў разрад архаізмаў [5].

У аснову класіфікацыі назваў хвароб Т. Трафіменкавай пакладзены семантычны і словаўтваральны прынцыпы. Галоўнымі прыкметамі, што дазволілі залічваць найменні ў ЛСГ і аб'ядноўваць іх у тэматычныя групы, сталі адносіны да тыпу захворвання і адносіны захворвання да розных сістэм і органаў чалавека. Паводле тыпу захворвання аўтар вылучыла два класы намінацый хвароб: запаленчага і незапаленчага характару, якія дзеляцца паводле спецыфікі іх утварэння (характару асноў і ўтваральных афіксаў) [1]. Даследчыца разглядае тэрміналогію хвароб у семантычным і словаўтваральным аспектах, аднак прапанаваны набор тэматычных груп ахоплівае толькі медыцынскія тэрміны лацінскага і грэчаскага паходжання. Уласнамоўныя тэрміны, з выяўленнем нацыянальнай спецыфікі і сродкаў агульнаўжывальнай мовы, у гэтай тыпалогіі адсутнічаюць.

Своеасабліваю класіфікацыю назваў хвароб прапануе Чжу Хуэй, сцвярджаючы, што групаваць іх неабходна ў адпаведнасці са спецыялізацыяй доктара (налічваецца дзевяць груп лексікі). Акрамя спецыяльных, прыводзяцца і агульнаўжывальныя назвы хвароб, але ў некаторых групам (кардыялагічныя хваробы) такія назвы адсутнічаюць. Напрыклад: *міянія* – *блізарукасы* (лечыць афтальмолаг); *арытмія*, *атэрасклероз* (кардыёлаг); *алергія*, *анемія* – *малакроўе* (тэрапеўт) [4, с. 53]. У аснову гэтай класіфікацыі пакладзены лагічны крытэрыі, што падыходзіць для медыцынскай сферы. Але тлумачальныя і перакладныя слоўнікі, раскрываючы значэнне назвы хваробы, не змяшчаюць інфармацыі пра спецыялізацыю доктара. З азначэння назвы *анеўрызма* 'выпінанне сценкі артэрыі (радзей вены) з прычыны яе патанчэння або расцяжэння' не вынікае, што хваробу з такой назвай лечыць кардыёлаг. Не пазбаўлена такая класіфікацыя і некаторых іншых заган. Напрыклад, паводле даследавання Чжу Хуэй, *алергія* – хвароба, якую лечыць тэрапеўт, аднак ёсць і вузкі спецыяліст – алерголаг, які непасрэдна займаецца лячэннем хворых на алергію.

Цікавую класіфікацыю прапанаваў Фан Сян [2]. Яго агульны рээстр назваў хвароб створаны шляхам суцэльнай іх выбаркі з тлумачальных слоўнікаў па распрацаваных даследчыкам крытэрыях. Выбіраліся тэрміны, у слоўнікавых дэфініцыях якіх ёсць семантычныя маркеры *хвароба*, *захворванне*, *хваравіты*, *запаленне*, *запаленчы*, *сімptom*, *сіндром* [2, с. 8]. Пры адборы лексікі выкарыстоўваўся семантычны крытэрыі, улічвалася таксама, што намінацыя – складаны, комплексны працэс, які мае не толькі

моўныя, але і лагічныя, псіхалагічныя, біялагічныя і сацыяльныя падставы. Паводле назіранняў Фан Сян, шматлікія назвы хвароб вызначаюцца выразнай матывацыяй. Ведаючы значэнне матыватара, лёгка зразумець, чаму тая або іншая хвароба мае такую назву. Да матываваных назваў належаць тыя, у семантычную структуру якіх уваходзяць антрапамарфічныя семы 'прафесійная прыналежнасць чалавека', 'сацыяльны статус' і да т. п. Яны акцэнтуюць увагу на тым, што прычынамі хваробы могуць быць занятасць у небяспечнай прафесіі, знаходжанне ў неспрыяльным асяроддзі: *хвароба шахцёраў* [2]. У ліку матывавальных сем называюцца таксама 'асяроддзе хваробы', 'сімptom хваробы', 'колер як сімptom хваробы', 'хворы орган', 'прычына хваробы', 'пераносчык хваробы'.

Абапіраючыся на разгледжаную класіфікацыю назваў хвароб чалавека ў рускай, англійскай і кітайскай мовах, мы стварылі першапачатковую класіфікацыю ЛСГ "назвы хвароб" у беларускай мове, што ўключае на гэтым этапе даследавання толькі матываваныя назвы, у дэфініцыях якіх ёсць маркеры *хвароба*, *захворванне*, *запаленне*, *сімptom*, *сіндром*, *пухліна*, *няздольнасць*, *расстройства*, *парушэнне*. Наяўнасць такіх указальнікаў у апісанні значэння слоў, якія ў масавай свядомасці не асэнсоўваюцца як назвы хвароб, дае падставу для ўключэння іх у склад даследаванай ЛСГ. Напрыклад, слова *рана* наўрад ці ўспрымаецца як сінонім да слова *хвароба*. Разам з тым наяўнасць у азначэнні слова *рана* такіх маркераў, як *нашкоджанне*, *парушэнне*, сігналізуе пра яго прыналежнасць да ЛСГ з базавым словам (архісмай) *хвароба*. Акрамя слоў з названымі семантычнымі маркерамі, з крыніц фактычнага матэрыялу мы выбіралі назвы, значэнні асобных кампанентаў якіх сведчаць пра прычыну, асяроддзе, пераносчыка хваробы.

Крыніцамі фактычнага матэрыялу сталі слоўнікі (ТСБМ і ТСБЛМ). Пры выяўленні назваў хвароб у беларускай мове мы карысталіся і энцыклапедычнымі даведнікамі (БЭ), куды ўключаюцца апісанні найбольш пашыраных хвароб, захворванняў, паталагічнага стану арганізма чалавека, створаныя медыкамі. У энцыклапедычных дэфініцыях семантычная структура таго або іншага тэрміна падаецца больш поўна.

Выбіраючы назвы хвароб у ТСБМ, мы запыніліся на слове *касавокасць* 'стан вачэй, пры якім зрэнкі накіраваны ў розныя бакі' (т. 2, с. 655). Тлумачэнне не дае падстаў для аднясення гэтага слова да назваў хвароб, бо адсутнічаюць семантычныя маркеры *хвароба*, *захворванне*, *запаленне*, *сімptom*, *сіндром*, *пухліна*, *няздольнасць*, *расстройства*, *парушэнне* або іх сінонімы і вытворныя, якія ёсць у дэфініцыях тэрміна *хвароба* і якія

мы выбралі ў якасці ідэнтыфікатараў для ўключэння слова ў ЛСГ “назвы хвароб”. Энцыклапедычная дэфініцыя – ‘стан вачэй, пры якім зрокавая лінія аднаго вока адхіляецца ад сумеснай кропкі фіксацыі (у бок носа – сыходная К., да скроні – разыходная К., радзей ўверх ці ўніз). К. прыводзіць да страты бінакулярнага зроку’ (БЭ, т. 8, с. 138) – утрымлівае ідэнтыфікатары зрокавай паталогіі *адхіляецца, прыводзіць да страты*, блізкія паводле значэння да *расстройства, парушэнне*, што і дае падставу для ўключэння назвы *касавакасы* ў склад ЛСГ “назвы хвароб”.

Акрамя аднамоўных тлумачальных слоўнікаў агульнаўжывальнай лексікі, мы таксама карысталіся і перакладнымі тлумачальнымі слоўнікамі медыцынскай тэрміналогіі, напрыклад РБТСМТ.

У ЛСГ “назвы хвароб” мы ўключылі групы матываваных слоў беларускай мовы, аб’яднаных семамі:

‘прафесійная прыналежнасць хворага як прычына хваробы’: *пнеўмаканиѳ* ‘група хранічных прафесійных захворванняў лёгкіх, абумоўленых доўгім удыханнем вытворчага пылу: кварцавага – *сілікоз*, вугальнага – *антракоз*, аксиду жалеза – *сідэроз*’*;

‘сімptom’: *слановасць (элефантияз)*** – захворванне, якое характарызуецца значным павелічэннем аб’ёму асобных частак цела (часцей за ўсё ног); *адзёр* – заразная хвароба, якая суправаджаецца высыпкай на целе, запаленнем дыхальных шляхоў і гарачкай; хвароба, пры якой скура хворага робіцца чырвонай, як абдзёртая (ЭСБМ, т. 1, с. 83);

‘хворае месца, хворы орган’: *гаймарты* – запаленне слізістай абалонкі і косных сценак гаймаравай сулоні; *пульпіт* – запаленне пульпы зуба;

‘колер як сімptom хваробы’: *белакроўе (лейкоз)* – захворванне крыві, пры якім рэзка павялічваецца колькасць белых крывяных шарыкаў; *жаўтуха (вірусны гепатыт)* – синдром захворванняў з парушэннем білірубінавага абмену, хвароба, якая суправаджаецца жаўтушной афарбоўкай склераў, скуры, слізістых абалонак;

‘прычына хваробы’: *малакроўе* – хваравіты стан з прычыны памяншэння колькасці чырвоных крывяных клетак; *трамбоз* – утварэнне тромбаў у крывяносных сасудах; *жоўцекам’яная хвароба (халелітыяз)* – утварэнне ў жоўцевым пузыры і жоўцевых пратоках камянёў з халестэрыну;

‘узбуджальнік хваробы’: *актынамікоз* – хранічная інфекцыйная хвароба, выкліканая актына-

міцэтамі (патагенныя мікраарганізмы); *хламідыѳ* – інфекцыйная хвароба чалавека, якая выклікаецца хламідыямі (унутрыклеткавыя паразіты);

‘геаграфічнае пашырэнне’: *сібірская язва* – вострая інфекцыйная хвароба, якая характарызуецца пашкоджаннем скуры з утварэннем карбункулаў, атрымала назву паводле рэгіёна пашырэння, калі ў XVIII–XIX стст. у Расіі гэтай хваробай была ахоплена значная частка заходняй Сібіры;

‘асяроддзе перадачы хваробы’: *вятруха (ветраная воспа)* – вострая, пераважна дзіцячая хвароба, якая суправаджаецца буйным сыпам, распаўсюджваецца паветрана-кропельным шляхам, ветрам;

‘прозвішча таго, хто адкрыў сімptoms хваробы’: *Даўна хвароба* – храмасомная хвароба, пры якой адставанне ў разумовым і фізічным развіцці спалучаецца са своеасаблівым вонкавым выглядам хворых, апісана англійскім лекарам Л. Даўнам.

Вылучэнне асобных тэматычных аб’яднанняў у межах ЛСГ – пачатковы этап у даследаванні лексіка-семантычнай групы. Разам з тым гэта надзвычай важны этап, які дазваляе сістэматызаваць матэрыял, выявіць сэнсавыя ўзаемасувязі элементаў групы, што ў выніку дасць магчымасць прыйсці да абгрунтаваных высноў пра асаблівасці развіцця лексікі пэўнай мовы ў цэлым.

Скарачэнні

БЭ – Беларуская Энцыклапедыя: у 18 т. – Мінск, 1996–2004; РБТСМТ – Варанец В. І. Руска-беларускі тлумачальны слоўнік медыцынскіх тэрмінаў. – Гродна, 2011; ТСРЯ – Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 1999; ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. – Мінск, 1978. – Т. 2; ТСБЛМ – Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. – Мінск, 2016; ТССРЯ – Ушаков Д. Н. Толковый словарь современного русского языка. – М., 2014; ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Вып. 1–14. – Мінск, 1978–2017.

Спіс літаратуры

1. **Трафименкова, Т. А.** Терминология болезней как объект ономаσιологического, семантико-парадигматического и лексикографического исследования: автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Т. А. Трафименкова ; Брянск. гос. ун-т им. ак. И. Г. Петровского. – Орел, 2008. – 20 с.
2. **Фан Сян.** Закономерности номинаций болезней в языках разных типов : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Фан Сян. – Минск, 2018. – 188 л.
3. **Филин, Ф. П.** О лексико-семантических группах слов / Ф. П. Филин // Очерки по теории языкознания / Ф. П. Филин. – М., 1982. – С. 227–239.
4. **Чжу Хуэй.** Лексико-семантическое поле “Болезнь” в русском языке (на фоне китайского языка): функционально-семантический аспект / Чжу Хуэй. – СПб., 2017. – 93 с.
5. **Ялоўская, Э. А.** Медыцынская і анатама-фізіялагічная лексіка ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове XIV – пачатку XVIII ст. : дыс. ... канд. філал. навук / Э. А. Ялоўская. – Мінск, 2001. – 124 с.

* У дужках – спецыяльная назва да прыведзенай на першым месцы народнай.

** У дужках – спецыяльная назва да прыведзенай на першым месцы народнай.